

KATONA CSABA

**„MATA HARI SZERESS BELÉM!”
A SZÍNPAD TÁNCOSNŐJÉTŐL A FILMEK KÉMNŐJÉIG**

*„Háborút még nem vesztettem,
/ Nekem könyv a Történelem,
/ Egy táncosnőt mutat a kép,
/ Mata Hari, szeress belém!”
(Hobo/Földes László)*

Egy musical bemutatója

2014. április 1-jén a budapesti Művészetek Palotája ad otthont egy érdekes témájú musical ősbemutatójának. A Várkonyi Mátyás–Béres Attila szerzőpáros által jegyzett zenés darab a Mata Hari címet kapta, a címszerepet Kecskés Tímea játssza, a rendező pedig az egyik szerző, Várkonyi Mátyás. A két részben színre kerülő műről az alábbiakat tudhatjuk meg a darabot a közönség figyelmébe ajánló honlapról: „Magával ragadó musicalt ihletett az egyik legrejtélyesebb kémhistória, melynek nyomozati iratait száz évre, 2017-ig titkosították. A zeneszerző Várkonyi Mátyás, a dalszövegeket Béres Attila írta. A történet rendkívül kalandos: adott egy misztikus kisugárzású nő, akinek mindent megadnak egy táncáért, de végül végzetes táncba kergetik. A helyszín Párizs, a tomboló életöröm, a lázadó nők, a forradalmárok, a művészek és a szerelmesek városa – és a kémeké, akik csendben szövik a szálakat. Ide toppan be egy asszony, aki zsarnok férjétől menekülve, férfitámasz nélkül, saját eszközeivel akarja meghódítani a világot. Sejtelmes táncával a távoli India varázsát hozza el, és az egekbe emelkedik. Majd jön a világháború...” A darab a musical elemeit felhasználva beszél el mindazt, amit erről a titokzatos asszonyról 2014-ben tudhatunk.¹

A veretes szavak, de voltaképp már a bemutató pusztája ténye is határozottan igazolni látszik: a majd száz éve kivégzett táncosnő, Mata Hari emléke, még pontosabban a történeti személyiség „lenyomataként” megszépített legendás kémnő alakja, máig elevenen él a köztudatban, és képes alaposan megmozgatni sokak fantáziáját.² Ezt a jelenséget határozottan erősítheti, hogy ez évben emlékezünk meg az I. világháború kirobbanásának centenáriumáról, sőt lassan annak is száz éve lesz, hogy Mata Hari életét kioltotta a kivégzőosztag sortüze. Jelen írással megpróbálok áthatolni a fenti darabhoz írt, romantikus maníroktól – finoman fogalmazva – sem mentes leírás laza szövevényén. Mögé tekintve megkíséreltem feltárni, miben rejlik annak az oka, hogy Mata Hari neve máig fogalom maradt. Mégpedig úgy, hogy közben az egykor élt történeti alak kon-

¹ BTF, 2014.

² Ld.: még Mesterházi Márton darabját: MESTERHÁZI, 2003.

túrjai mindinkább elmosódtak az eltelt évek során, valós személyisége jószerivel homályba veszett, mondhatni: szinte érdektelenné vált.

Alapvetés: egy pillantás Eszlár felé

Egy elsőre talán nem annyira találónak tetsző hasonlat jól megvilágíthatja, mire is gondolok. 2011-ben vaskos kötet jelent meg, amelynek szerzője Kövér György, az Eötvös Loránd Tudományegyetem oktatója. A cím – *A tiszzaeszlári dráma* – egyértelműen utal arra, hogy a szerző a 19. század végi Magyarország egyik hírhedt esetét vonja vizsgálat alá. Ennél azonban sokkal többről van szó. A könyv a korabeli magyar társadalom egészen sokrétű, lebilincselően izgalmas vizsgálatát nyújtja imponálóan széles forrásbázisra alapozva.

Ehhez az szolgáltatta az alapot, hogy Tiszaeszlárra vonatkozóan a történeti források szokatlan és változatos sokasága maradt fenn, aminek révén a faluról és a lakóiról igen sokrétű információt aknázhat ki az aprólékos munkától nem visszolygó, a forrásokhoz értően viszonyuló történész. A szerzőt idézve: „Nem a per szemüvegén át akarjuk szemlélni a falu egykori világát, ugyanakkor a vizsgálat során a község olyan erős reflektorfénybe került, ami a korban egyáltalán nem jellemző. [...] Miközben kizárólag a per nézőpontjából csak torzképet lehetne rajzolni a településről, a vizsgálat nélkül jóformán azt sem tudnánk Eszlárról, hogy a világon van, volt.”³

Márpedig Eszlár a „nagy per” miatt lett igazán érdekes. A perben a vád álláspontja az volt, hogy a zsidóság rituális céllal meggyilkolta az ifjú Solymosi Esztert. Mint tudjuk, a per felmentéssel végződött, a leányról pedig csak annyit tudni biztosan, hogy nyom nélkül eltűnt. Ezzel együtt, sőt éppen ezért, alakja körül valóságos legendárium bontakozott ki. Nos, bár távol álljon tőlem, hogy szerény munkámat a fent többször citált kötethez mérjem, per analogiam idéztem meg a Solymosi Eszter alakja körül burjánzó elképzeléseket, mendemondákat. Így – a fentiek jegyében – jelen írás sem igazán Mata Hariról fog szólni. Kövér György minden fellelhető adatot összegyűjtött, közzétett és értelmezett, amely kapcsolatba hozható Solymosi Eszterrel, illetve eltűnésével, mégsem az ismeretlen sorsú lányra helyezte a hangsúlyt munkájában: „Solymosi Eszternek a történeti eszközökkel, forrásnyomok alapján meghatározható útja április elsején, a gát felé menet véget ért. Annak, ami ezután következett, maga Solymosi Eszter legfeljebb csak az apropója lehetett”.⁴

Nem céloim tehát e helyt részletesen írni Mata Hariról és peréről. Megtették ezt helyettem nálam avatottabb szerzők magyar nyelven is (nem szólva a külföldi feldolgozásokról): korábban Kronstein Gábor,⁵ újabban Hahner Péter,⁶

³ KÖVÉR, 2011. 9.

⁴ Uo. 357.

⁵ KRONSTEIN, 1985.

⁶ HAHNER, 2005; HAHNER, 2010.

majd Fiziker Róbert⁷ foglalkozott a témával, ezért az ebből az aspektusból érdeklődő olvasókat inkább hozzájuk irányítom. Mindazonáltal nem nélkülözhetünk itt sem néhány alapvető információt, ami közelebb vihet a Mata Harit övező legenda létrejöttének, formálódásának megismeréséhez.

Margaretha Geertruida Zelle – a nő, akit elfeledtek

A történeti alak Mata Hariról az alábbiakat vetette papírra Hahner: „Az ügyész minden idők legnagyobb kémnőjének nevezte, s az utókor, úgy látszik, elhitte ezt.”⁸ Ez a megállapítás kulcsmondat. Egy keveset időzzünk el a szerencsétlen sorsú nő életének valós epizódjainál, már amennyire azok egyáltalán megfoghatóak.⁹ Könnyű korlátokba ütköznie annak, aki erre tesz kísérletet. Mata Hari ugyanis – természetesen – nem születésétől vált érdekessé, hanem utólag, ezért igen nehéz rekonstruálni korábbi pontos életútját. Margaretha Geertruida (becézve: M'greet vagy Grietje) Zelle – vajon kinek mond ma ez a név ebben a formában valamit? – 1876. augusztus 7-én Hollandiában, még pontosabban a Frízföldön levő Leeuwarden városban született, vélhetően bizonyos Adam Zelle (1840–1910) egyetlen leánygyermekéként három fiútestvére mellé. Édesapja egy sapka- és kalapüzletet vezetett, ami 1891-ben teljesen csődbe ment, ráadásul ekkor halt meg a gyermekek édesanyja, Antje van der Meulen (1842–1891) is. A csonka família ezt követően Amszterdamba költözött. A nyüzsgő nagyvárosban az apa hamarosan ismét megházasodott, elvette Susanna Catharina ten Hooveot (1844–1913). Lánya ekkor azonban már a Sneek nevű városkában élő keresztapjához került, aki Leiden óvónőképző intézetébe íratta be. Margaretha azonban hanyagolta, majd teljesen megszakította tanulmányait és inkább Hágába, egy másik nagybácsihoz költözött át: ennek oka valószínűleg az volt, hogy intim viszonyba keveredett az intézmény igazgatójával. Pár évvel később, nem egészen 20 évesen Amszterdamban ismerte meg egy házassági hirdetés, majd a Rijksmuseumban megejtett titkos első találka révén leendő férjét. Ő volt Rudolf – vagy talán Campbell? – McLeod (1856–1928). A majd 20 évvel idősebb skót, nemesi származású katonatiszt a gyarmatokon szolgált Hollandiát a házasság után bizonyosan, de talán már előtte is. A pár 1895. július 11-én Amszterdamban kelt egybe. A friss házasok rövidesen a Kelet-Indiákra költöztek, ugyanis oda szólította a férfit kötelessége. Egész pontosan Batávia (a mai Dzsakarta), vagyis Jáva szigete lett az otthonuk.

Testi kapcsolatuk azonban vélhetően már a házasság előtt kialakult: 1896. január 30-án, vagyis hét hónappal az esküvő után született meg első gyermekük,

⁷ FIZIKER, 2012.

⁸ Hahner, 2005.

⁹ Az alább felsorolt adatok döntően Kronstein, Hahner, Fiziker és Zubreczki Judit nemegyszer egymásnak is ellentmondó munkáiból származnak, azokra így, a könnyebb áttekinthetőség kedvéért, külön nem hivatkozunk.

Norman-John. Kronstein Gábort idézve: „a pár előleget vett a boldogságból”.¹⁰ Rövidesen újra gyarapodott a család: 1898. május 2-án jött a világra Louise Jeanne nevű leányuk. Ám az idill igencsak véges volt: a férj szerette az italt, amittől gyakran vált agresszívvá, dühét többnyire feleségén és gyermekein töltötte ki. Alig egy év múlva, 1899-ben a család Szumátrára települt át, de a két ember kapcsolata véglegesen megromlott. 1899. június 27-én azonban tragikus esemény történt: váratlanul meghalt a kis Norman-John, sőt az ugyancsak súlyos állapotba került Louise Jeanne életét is épphogy csak sikerült megmenteni. Az eset körül mendemondák kaptak lábra, hetekkel később derült ki, hogy a család főberlője – vagy más források szerint szolgálója – tett mérget a gyermekek ételébe, hogy így torolja meg MacLoadon a vele szemben tanúsított bánásmódot. Más források szerint trópusi betegség okozta a tüneteket: ezt ma már jószérivel lehetetlen pontosan megállapítani.

Norman-John halála után az addig is boldogtalan házasság végképp dugába dőlt. Louise Jeanne végül apjával maradt (később neki is szomorú sors jutott: fiatalon, 1919-ben halt meg). A magára maradt Margaretha valahogy arra az elhatározásra jutott, hogy a gyarmatokon szerzett tudását (ahol először szerepelt színpadon és már használta alkalmilag a Mata Hari nevet) fogja kamatoztatni megélhetése érdekében. Nem tudni, mi játszódhatott le a lelkében, de a teljes életmódváltásról döntött (vagy kényszerült dönteni). 1903 már Párizsban találta, ahol rövidesen ismert táncosnő és modell vált belőle. Ismét Kronsteint idézve: „egyes életrajzírók ezt a fogalmat szépítő körülírásnak tartják”.¹¹

Igazi karrierje 1905-től datálható. Ez év március 13-án lépett fel először, előkelő környezetben, a Musée Guimet-ben, Párizs orientalisztikával foglalkozó múzeumában mint keleti táncosnő. De ez a magasztos szellemi-fizikai környezet rövidesen megváltozott, és a nő a Casino de Paris, a Folies Bergère és hasonló műintézmények színpadán keresett lehetőséget a hatékonyabb érvényesülésre. A lenge, keleties hatású öltözetben előadott egzotikusnak tűnő táncok népszerűvé és egyedivé tették nevét és műsorát a mozgalmas párizsi éjszakában. Az alakja köré szőtt első legenda ekkor kapott lábra: különféle misztikusnak tetsző híreket terjesztett saját magáról, így pl. ázsiai származást „kreált”, amit külseje visszaigazolni látszott. Szerencsés testi adottságai ugyanis (kreol bőr, sötét haj) inkább illettek a kitalált identitáshoz, mint valódi származásához. E szerint Síva templomában nevelkedett, apja pap volt, anyja pedig papnő, aki belehalt a szülésbe. Így, ehhez igazodva Mata Hari művésznéven lett igazán ismert táncosnő a félvilági berkekben – igencsak későn, harmincévesen. Nevének jelentése: a hajnal szeme, azaz a nap: ez is sokkal inkább illett a kialakított imázsához, mint az eleinte használt, a voltaképpen egykori asszonynevéből kialakított Lady MacLoad. Hogy a „céh” befogadta, mi sem jelzi jobban, mint az, hogy e körök egyik legismertebb fotósa, a perui születésű fényképész, Léopold-

¹⁰ KRONSTEIN, 1985.

¹¹ Uo.

Émile Reutlinger (1863–1937) volt az, aki képeket készített róla. Reutlinger olyan pályatársakat is számos alkalommal megörökített a demimonde köreiből, mint Sarah Bernhardt (1844–1923) vagy a Rigó Jancsi magyar cigányprímás (egyik) feleségeként is elhíresült detroiti származású Clara Ward (1873–1916), aki belga főherceg férjét hagyta ott Jancsi és a színpad kedvéért.¹² Az, hogy a félvilági fotósnak Mata Hari is állandó modellje lett, jelzi szakmai beágyazottságának súlyát és erejét.

Rövidesen már Európa-szerte ismert volt. Párizs után Európa további nagyvárosainak – Madrid, Berlin, Bécs stb. – színpadain lépett fel, sőt a kontinens határain túl Egyiptomig is eljutott. Ám pár évvel később karrierje amilyen gyorsan felívelt, olyan sebesen hanyatlani is kezdett. Mintája nyomán egyre-másra bukkantak fel az őt utánzó „egzotikus” táncosnők, a konkurencia pedig komoly szerepet játszott abban, hogy az újdonság varázsa megtörjön, bűvereje erodálódjon. Mata Hari mind nehezebben jutott megélhetéshez. Ez a változás jelentős mértékben járulhatott hozzá ahhoz, hogy az 1910-es évek elejétől mindinkább prostitúcióra is kényszerült. Balszerencséjére rövidesen belekeveredett az időközben kitört I. világháború kémeinek játszmáiba, ami a későbbiekben végzetesnek bizonyult számára. Ugyanakkor igazi legendája voltaképpen innen veszi kezdetét.

A legenda vonzása

De miért is eredünk a valóság helyett a legendák Mata Harijának nyomába? Fentebb már utaltunk rá, hogy a szilárdnak látszó tények nagyon is esetlegesek, bizonytalanok. Szinte paradox módon azt lehet mondani, hogy a konstruált Mata Hariról többet lehet tudni, határozottabb vonásokkal skiccelhető fel, mint a valódi. Az alábbi, Clara Ward életével kapcsolatos megállapítás az ő esetében is megállja a helyét: „Életének kutatása arra is felhívja a figyelmet, hogy mennyire nehéz dolga van a történésznek akkor is, ha egy nem is olyan régen élt személy látszólag bőségesen dokumentált viselt dolgait szeretné pontosan és hitelesen feltárni. [...] Egyszerűen az a helyzet, hogy már a konkrétan tetsző adatok szintjén is nagy a bizonytalanság.”¹³

Ehhez mérhetően a legenda sokkal foghatóbb, ennek jegyében a továbbiakban inkább az „illúziók valóságával”¹⁴ nézhetünk farkasszemet. Mata Harit majd száz évvel ezelőtt, 1917-ben ítélték halálra és végezték ki. Ennyi idő bőségesen elegendő ahhoz, hogy az egykor élő ember emléke halványodjon, ugyanakkor mindinkább leváljon és önálló „életre keljen” saját emlékezete, pontosabban leváljanak emlékezetei. Gyáni Gábor szerint az újragondolt történeti tudást

¹² Rá nézve legújabban: KATONA, 2013.

¹³ Uo. 100.

¹⁴ ECO, 2013. 9.

a permanens újraértelmezés alapozza meg.¹⁵ Ennek jegyében ma már nem igazán vitatható az, amire többek között Takács Tibor mutatott rá, miszerint a múltat tökéletesen rekonstruálni lehetetlen: „Pedig közhely (vagy annak kellene lennie), hogy a forrásként használt szöveges dokumentumok nem magát a múltat, hanem annak egyféle értelmezését tartalmazzák. A történelmi tények ezen interpretációk által teremődnek, ezeken kívül álló »elemi« tények nem léteznek a jelenben a múlttól, egészen egyszerűen azért, mert a múlt – már elmúlt. [...] A források nem önmagukért beszélnek, ha így volna, semmi szükség sem lenne a történészekre. A múlt eseményei akkor válnak történelemmé, ha jelentést társítunk hozzájuk. Ez a jelentésadó tevékenység a történész fő feladata, ami óriási szabadsággal, egyben nagy felelősséggel is jár.”¹⁶

Értelmezések születtek és születnek hát egy személy esetében is (ezek közül az elsők a közvetlenül a halál után megjelenő nekrológok), amik egy ideig, amíg a kortársak élnek, személyes élményekből is táplálkoznak. Az idő előrehaladtával viszont csak közvetett emlékekből, nyomokból, hagyományokból lehet rekonstruálni az egykori életutat.

Alapesetben egy történész érdeklődése a ráakódott hozadékoktól megtisztított személyt övezi. Ugyanakkor igen érdekes kutatási terület az is, hogy mit őrzött meg és mit hagyott el, sőt mit akart megőrizni és mit óhajtott elvetni egy már lezárt életműből a változó emlékezet. Bizonyos mértékig, mint már esett róla szó, természetes erózióról beszélhetünk. De ezt a jelenséget számos tényező befolyásolhatja, így az emlékek foszladozásán túl – közéleti szereplő esetében különösen – a mindenkori politika és az ahhoz tapadó, azt megalapozó ideológia,¹⁷ ezen felül pedig a különféle művészeti interpretációk. Mata Hari esetében túlnyomórészt ez utóbbiak esnek latba. A személyiség és alkotása könnyen válhat egyfajta kánon részévé, igazodva ahhoz, szükségszerűen torzulva is ez által. Ez a folyamat pedig, az átalakuló, sőt inkább átformált személyiség és életmű létrejötté, éppoly érdekes lehet egy történésznek, mint maga a valós alak. Análog példával élve idézem Alice K. Turner szavait, aki a pokol történetéről írt kötetében így foglalt állást: „Egy képzeletbeli hely valós történetét vázolom fel.”¹⁸

Per és ítélet

Hogyan lett egyáltalán kém Mata Hariból? E ponton sajnos ismételni kell magamat, rámutatva arra, bizonytalan talajon járunk, ha a múltjában kutakodunk. Nem is kívánok e kérdésben állást foglalni, a már korábban felsorolt szerzők alapján igyekszem összegezni, amit tudni lehet. Egyes verziók szerint a nő Pier-

¹⁵ GYÁNI, 2010. 14.

¹⁶ TAKÁCS, 2007. 16.

¹⁷ Az újraértelmezés vállalt igényének megjelenésére példa: UJVÁRY, 2011.

¹⁸ TURNER, 2007. 10.

re de Montessac márkival (valójában Lucas Netley) esett szerelembe. Ez a sármos férfi közismert kalandor és nagyvilági szélhámos volt – ezen felül pedig már a háború előtt a német Nachrichtenbureau ügynöke. Meglehető, Mata Hari rajta keresztül került kapcsolatba a német szolgálattal. 1914-ben a nő váratlanul Berlinbe költözött, de megint csak más hírek szerint ekkor már – Georges Ladoux, a francia kémelhárítás kapitánya révén – már francia ügynök (is?) volt a Deuxième Bureau alkalmazásában. 1916-ban aztán egy bizonyos Hanna (Jane Joséphine Anna Françoise) Wittig (1893–1929) nevű nő – később a háború után Claude France néven ismert színésznő Franciaországban – tudomására jutott egy olyan – két német ügynök között lezajlott – beszélgetés, amiből az derült ki, hogy a H21-es számú német kém Párizsba fog menni és oda pénzt kell neki küldeni. Ez az összeg mindösszesen 15 000 pezeta (mintegy 5000 frank) volt, amelyet a H21-es számára a Comptoir d'Escompte de Paris nevű bankba kellett utalni. Az erről az összegről szóló papírt találták meg Mata Harinál a franciák, ez lett a perdöntő „bizonyíték” arra nézve, hogy Mata Hari a németeknek kémkedett. A nő letartóztatója egykori szervezője, Ladoux volt: 1917. február 13-án a párizsi Elysee Palace Hotelban fogta el.

A per 1917. június 24-én vette kezdetét. Utólag könnyű úgy látni, hogy a nő ügye eleve elveszett volt, sorsa már korábban megpecsételődött. Akkor ez még nem volt nyilvánvaló, bár ma már nagyon sok jel utal erre. Így pl. az, hogy az ügyész – nem kis túlzással – egyenesen Messalinának nevezte a vádlottat. Gondoljunk csak Hahner Péter már idézett gondolatára, miszerint a halálos ítélet melletti érvelés kulcsfontosságú eleme volt a kémnő szerepének felnagyítása, jelentőségének erős eltúlzása! Mata Hari azt nem is próbálta titkolni, hogy szoros kapcsolatot ápolt az Amszterdamban ténykedő német rezidenssel, de állította, hogy a pénzt szerelmi szolgáltatásaiért kapta. Amikor az összeg nagyságát kérdőjelezték meg, így felelt: „Ennyibe kerülök! (C'élait mon tarif!)”. Nehéz ma már igazságot tenni, sőt lehetetlen, de az végső soron határozottan állítható, hogy ügynöki tevékenysége valójában korántsem volt sem nagy horderejű, sem pedig sikeres. Kémként semmi komoly eredményt nem ért el, működése kudarcként értékelhető. Pere pedig koncepció, koholt vádakon alapuló per volt, amelynek során személyével egész egyszerűen példát statuáltak. A legendák mesteri kéme, bármilyen fájdalmas is ezzel szembenézni a romantikus történetek barátainak, egész egyszerűen nem létezett.

Ügyében időközben jogi rehabilitáció is született. Majd 15 éve immár, 2001 végén a Mata Hari Alapítvány (Mata Hari Foundation) és szülővárosa, Leeuwarden – a városban működő Fríz Múzeum (Fries Museum) emlékszobát szentelt emlékének – hivatalosan kezdeményezte a francia igazságügyi hatóságoknál az 1917. évi ítélet felülvizsgálatát. A döntés viszonylag rövid idő alatt, 2002 őszére született meg. E szerint Mata Hari az ellene felhozott vádokban valójában ártatlan volt.¹⁹ Hahner Péter arra mutatott rá, hogy ma már a betérjesz-

¹⁹ A perről: SINDELYES, 2001; ZUBRECZKI, 2002.

tett „bizonyítékok” alapján egy semleges bíróság semmi esetre sem találhatná bűnösnek.²⁰

Valójában Mata Hari alighanem egyszerűen a balszerencse áldozata lett. A világháború vége felé a francia állam nem engedhette meg, hogy egy kém hírébe keveredett ember átvészljen egy ellene indított pert. Főleg nem egy olyan közismert figura, mint Mata Hari. A nő tökéletesen megfelelt arra a célra, hogy kivégzésével lehessen elrettenteni az esetleges követőket, pere és ítélete azt az üzenetet is hordozta, hogy Franciaország nem tűri az árulást, bárki kövesse is el azt. Kronstein Gábor pedig még egy tényezőt említett meg, amely azt látszik igazolni, hogy Mata Hari olyan körülmények áldozatává vált, amelyeket nem tudott befolyásolni, sorsáról nagyobb erők „magasabb szempontok” szerint döntöttek: „A francia katonák kimerültek az iszonyú állóháborúban: az amerikai segítség még csak ígéret és remény volt, de a nyugtalanság már átterjedt a hadseregére is. A rendet könyörtelen terrorral állították helyre. Miért gyakoroltak volna kegyelmet ilyen feszült helyzetben éppen egy kalandornővel szemben.”²¹

Mata Harit végül a vincenne-i erdőben lőtték agyon 1917. október 15-én, ott, ahol korábban Bonaparte Napóleon akaratából egy másik kirakatperben – Európa szerte felháborodást keltve – 1804. március 21-én Louis Antoine de Bourbon-Condét, Enghien fiatal hercegét (1772–1804).²² Mint minden, ami Mata Harival kapcsolatos, életének e végső mozzanatát is legendák színezik ki, ezekre azonban e helyt nem térek ki.²³

Doppelgänger: az árnyék útra kel

Az emberek fantáziáját mindig megmozgatta a rendkívüli, a megszokottól eltérő, a normaszegő, a különleges. Máiig megfigyelhető, hogy milyen sikeres sablonfigurává érett az erotikusan vonzó, gyönyörű nő, aki ugyanakkor veszedelmesen forgatja a fegyvert, éles esze van, és nem rest a bájait sem bevetni, ha a helyzet megkívánja azt. Ez a fajta végzet figura különösen a film, a mozi elterjedésével a mozgóképeknek köszönhetően vált népszerűvé. Iskolapéldája ennek a zsánernek napjainkból az Angelina Jolie (1975–) által megformált Lara Croft, de ide sorolható pl. a Mátrix trilógia Carrie-Anne Moss (1967–) alakításában ismertté vált Trinityje is. Természetesen e zsáner egyik első képviselője a filmek Mata Harija.

Az igazi Mata Hari sorsa sajátos ellenmondást rejt magában. Azt, amire mások mellett Zubreczki Judit is rámutatott: „A máig tündöklő legenda főhősnője pedig csak azért válhatott halhatatlanná, mert mint kémét végezték ki, holott

²⁰ HAHNER, 2005.

²¹ KRONSTEIN, 1985.

²² ZUBRECZKI, 2002.

²³ Az alábbi írás címe is erre utal: KICSI, 2011.

valójában sosem volt az.”²⁴ Miközben 1917-ben élete fizikai és tudati síkon egyaránt véget ért, azzal jószerivel egy időben kelt útra és vált önállóvá, teljességgel elhalványítva, háttérbe szorítva a valós alakot, a legendák furfangos és sikeres kémnője. Mintha a 19. századi német irodalom egyik ismert és elterjedt toposza, a Doppelgänger lépett volna színre, a megkettőzött én, amelyikből azután az egyik, történetesen a másolat, az árnyék bizonyul erősebbnek. Képi hasonlaltal élve: mintha az élő alak árnyékot vetett volna, amely szükségszerűen hasonlít rá, hordozza vonásait, tükrözi kontúrjait, mivel belőle fakad. De a „minta” megsemmisülésével az árnyék ezúttal nem tűnik el nyomtalanul, engedelmessé válik a természet törvényeinek, hanem leszakad „tulajdonosáról”, önálló életre kel, saját jellemrajza formálódik. A döntő különbség az, hogy az egykor élő személyiség egy valódi entitás, míg az árnyék/legenda tulajdonságait mások határozzák meg, töltik meg az alakot tartalommal és idomítják a maguk elképzeléseivel. Valahogy úgy, ahogyan Jevgenyij Svarc (1896–1958) orosz/szovjet író gondolta tovább egykor Hans Christian Andersen (1805–1875) dán meseíró történetét, ami pedig Adalbert von Chamisso (1781–1838) Schlemihl Péterének hatására született meg. Svarc *Az árnyék (Тень)* című, 1940-ben írt munkájában a főszereplő tudós árnyéka önálló életre kel és cselekedeteit legkevésbé sem befolyásolja az igazi tudós gondolatai, akarata, szándéka. Károly Sándor (1894–1964) aradi újságíró, író pont Mata Hari kapcsán e folyamatot ekképp jellemezte alig egy évtizeddel a kivégzést követően: „A titokzatos életű és még titokzatosabb halálú jávai táncosnő sorsa izgalmasan forró téma, amelyhez érdemes hozzányúlni. Mata Harit 1917-ben végeztette ki ártatlanul a francia hadbíró és azóta több író kutatta ki a feledésből. A békekötés utáni esztendőkből már jutott idő a színes legendaszövegre is, azután jöttek a színdarabok, a szentimentális mozifilmek, a szenzációkra épített slágerregények s az emberek kezdtek felfigyelni és Mata Hari halála után tizenkét évvel misztikummal finomulva, justizmord áldozatává nemesedve áll a világ előtt.”²⁵ Mondhatni tehát, hogy „a várakozási horizont és a megélt valóság rövid életű egybeolvadása”²⁶ Mata Hari esetében be sem következett.

A világot jelentő vásznon

A 20. század elejének gyorsan hódító új műfaja, a film különösen sokat tett azért, hogy a Mata Hariról levált „árnyék” hírneve minél gyorsabban elterjedjen. Molnár Gál Péter – Károly Sándoréra emlékeztető – meglátását idézve: „Két kettős ügynök az első világháború leghíresebb kémnője. Mata Hari és Mademoiselle

²⁴ Uo.

²⁵ KÁROLY, 1929.

²⁶ MÜNKLER, 2012. 6.

Docteur.²⁷ Egymás ellentétei. Érzékiség és intellektualitás. Táncosnő és orvosnő. Kalandor és érzelmi áldozat. Mindkettő alkalmas melodráma hősnőnek. Mindkettejük meséjére rávetette magát a mozigyártás. Kilométereket daráltak mozikolbásszá belőlük. Mata Harit alighogy kivégezték, máris megfilmesítették [...]. A következő évben Asta Nielsen vállalta magára. Parádés szerepe volt Greta Garbónak (1931), Jeanne Moreau-nak (1964), a balerina Ludmilla Tchérinának (1954), a nem színészetéről elhíresült Sylvia Kristelnek (1985).²⁸

Kronstein Gábor figyelmét sem került el ez a folyamat. Ő arra is rámutatott az Asta Nielsen, Greta Garbo, majd Jeanne Moreau főszereplésével készült alkotások kapcsán (ezekről bővebben alább), hogy árnyaltabban kell kezelni a kérdést. Ugyanis ahány film, annyi Mata Hari: „Az első vampot, a második kiismerhetetlen nőt, a harmadik ártatlan, bár szenvedélyes életjátékost formált Margarete Gertrude Zelléből, akinek valódi szerepe, igazi egyénisége egészen feloldódott Mata Hari mítoszában. Ez természetes, hiszen mi hathat jobban az emberek képzeletére, mint amikor egy szép és híres asszony életében a nagyvilági szerelem és a hírszerzés világa találkozik.”²⁹

E fent vázolt folyamat pedig, amint azt Károly Sándor idézetének dátuma (1929) is mutatja, nagyon gyorsan lezajlott. Ógörög mitológiai hasonlattal élve: mint ahogy az Erinnuszok (Aléktó, Tisziphóné és Megaira) keltek életre Uranosz kiontott véréből, úgy léptek színre a legendák „Mata Harijai” jószerivel a kivégzése pillanatában. Alig néhány évvel a nő halála után, már 1920-ban a némafilmes korszak szupersztárja, a dán Asta Nielsen (1881–1972) a *Mata Hari* című filmben a szerelemmel játszó mesterkém alakját vitte be a köztudatba a Monarchia területén, Sziléziában született német Ludwig Wolff (1876–?) rendezésében. Ezt hamarosan egy másik feldolgozás követte: 1927-ben a *Mata Hari, die rote Tänzerin (Mata Hari, a vörös táncosnő)* című, az osztrák Friedrich Feher (1889–1950) rendezte, ugyancsak német film, Magda Sonjával (1886–1974) a címszerepben. Ebben az úgynevezett orosz szál hangsúlyos, a nő körüli cselszövésben bizonyos gróf Bobrykin és Grigori is kulcsszerepet kapott. Alig pár évvel később 1931-ben a francia születésű George Fitzmaurice (1885–1940) álmodta vászonra a maga kémnőjét egyszerűen *Mata Hari* címmel: a főszerep ezúttal megint egy óriási sztárra, a svéd Greta Garbóra (1905–1990) várt. A történet szerint az oroszok itt is belekeverednek a kémkedésbe, Garbó partnere a korszak férfi sztárja, Ramon Novarro (1899–1968) volt. Ezúttal nem az általa oly sokszor alakított „latin lover” szerepét öltötte magára, hanem bizonyos Alexis Rosanoff orosz hadnagyét, aki a történet szerint a titokzatosságba burkolózó nő nagy és betelje-

²⁷ Két német kémnőt is illettek ezzel a névvel (németül: Fräulein Doktor): Elsbeth Schragmüllert (1889–1934) és Annemarie Lessert (1886–1932). Előbbi kémtevékenysége valóban komoly károkat okozott a franciáknak, amelyek egy részét talán szintén Mata Harinak tulajdonították. Schragmüller azonban egyértelműen úgy foglalt állást, hogy Mata Hari teljesen alkalmatlan volt kémnek: „Sie war ein Versäger!” KRONSTEIN, 1985.

²⁸ MOLNÁR GÁL, 2002. 23.

²⁹ KRONSTEIN, 1985.

sületlen szerelme: „Garbo baljós személyisége tragikus félárbocra eresztett szemhéjával, ajka körül a fáradt félmosollyal azt sugallta: nem lesz ennek jó a vége. Ramon Novarróval a szerelmi beteljesülést megakadályozza a fátum. Hiába odaadó lángolás, beköszönt a rossz vég”.³⁰

Vagyis alig egy évtizeden belül háromszor vitték filmre és értelmezték újra a tragikus sorsú nő történetét, jelentős lökést adva annak a legendának, amely mesterkémként őrizte meg emlékezetét, egyúttal igen széles körben életben tartva, újraélesztve és terjesztve is azt. Ezt a jelenséget a II. világháború után tovább erősítették az újabb filmek. A közelmúltban elhunyt francia Jean-Louis Richard (1927–2012) szintén sztárszínésznőt vett rá a címszerepre, honfitársnőjét, Jeanne Moreau-t (1928–), akinek férfi partnere szintén igazi ász, Jean-Louis Trintignant (1930–) volt. A film a *Mata Hari, agent H21* címet kapta, ebben a nő leginkább az ártatlan áldozat szerepét kapta. Az ezt követő feldolgozás viszont egyértelműen, sőt szinte csak az erotikára helyezte a hangsúlyt a sok meztelenséggel és a testi szerelmet ábrázoló számos jelenettel. Ez persze nem olyan meglepő annak tudatában, hogy az Emmanuelle-filmek sztárja, Sylvia Kristel (1952–2012) volt a női főszereplő az amerikai Curtis Harrington (1926–2007) alkotásában, ami ismét csak az egyszerű, fordítást nem igénylő *Mata Hari* címet kapta. E történet szerint a táncosnő egy szerelmi háromszögbe keveredett egy francia és egy német tiszttel, Georges Ladoux-val (akinek a neve nem véletlen ismerős!) és Karl von Bayerlinggel. A film úgy ér véget, hogy a két férfi együtt emlékezik a nőre a háború után, miután megbékélnek egymással. Legutóbb pedig 2003-ban vitték filmre a történetet: *Mata Hari, a valódi történet (Mata Hari, la vraie histoire)* címmel. Ezt a filmet francia rendező, nevezetesen Alain Tasma (?–) jegyzi, míg a címszerepet ezúttal a holland Maruschka Detmersre (1962) osztották, aki sosem ódzkodott a merész jelenetekről. Ez a film a börtönben veszi kezdetét, de visszatekint 1916-ra és hangsúlyos benne az oroszok szerepe. Azt már csak óvatosan fűzöm hozzá az eddigiekhez, hogy a német Kelly Trump (Nicole Heyka) (1970–) főszereplésével felnőttségű film is készült Mata Hariról. Ez természetesen – műfajából adódóan – kizárólag a nyers szexualitásról szól, címe: *Mata Hari. The missing peace (Mata Hari. Az elveszett béke)*, 1998-ban készült, rendezte az olasz Mario Bianchi (1939–).

E filmográfia egyik érdekessége, hogy az érintett felek közül a franciák is, a németek is elkészítették a maguk változatait: egy másik, külön írás feladata lenne részletesebben vizsgálni azt, melyik alkotás, hogyan interpretálta a főszereplő alakját. Említést érdemel még az is, hogy számos más film is utal Mata Hari alakjára. Így a kultikus 007-es ügynökről szóló James Bond sorozat paródiájában, a *Casino Royale*-ban (1967) Joanna Pettet (1942–) alakította Bond lányát, Mata Bondot, aki történetesen Bond és Mata Hari szerelmének volt a gyümölcse... A *The Young Indiana Jones Chronicles (Az ifjú Indiana Jones kalandjai)* című sorozat

³⁰ MOLNÁR GÁL, 2002. 23.

1993-ban készült 19. részében (*Paris, October 1916*) a fiatal Indy keveredik intim kalandba Mata Harival.

Ami Magyarországot illeti, ha nem is a filmek területén, de itthon is születtek Mata Harival foglalkozó alkotások: magyar nyelven már 1928-ban regény jelent meg róla a később ifjúsági íróként is ismertté váló Szántó György (1893–1961) tollából, némiképp talán meglepőnek ható módon az Erdélyi Szépművészeti Céh kiadásában. Hogy az író jó érzékkel fogta meg a témát és nagyon is tudatosan vitte közönség elé, azt igazolják az egyik, ismeretlen szerzőjű recenzió mondatai. A K. D. monogram mögött rejtező bíráló így fogalmazott: „Kitűnően sikerült irodalmi hamispénz a »Mata Hari«, csillogása és vésete a nagy regény pénzverdéjére vall, de a csengése lépten-nyomon hamis.”³¹ A ma legismertebb hazai interpretáció azonban nem e kötet, hanem kétségkívül Hobo, alias Földes László (1945–) nevéhez fűződik, aki *Mata Hari* című számának (1982) refrénjével hozta be ismét a hazai köztudatba a kémnőt: „Mata Hari szeress belém!”

Zárszó gyanánt

Úgy fest tehát, hogy a történelem szereti a históriamondás szempontjából megragadni a gyönyörű nők borzongató eseteit, mint pl. Lucrezia Borgia vagy Báthory Erzsébet alakja. Nem egyszer merül fel a kérdés egy-egy neves hölgy kapcsán: szörnnyeteg vagy áldozat? Ám nem a történelem szereti a mítoszokat, hanem a nagyközönség. John Ford (1894–1973), az autógyáros mutatott rá, hogy a legenda, a mítosz – természetéből adódóan – mindig színesebb, mint a valóság.³² Egy személyiségében és fizikai valójában is izgalmas nő alakja pedig, ahogyan már fentebb oly sokszor utaltam rá, igencsak piacképes figura, kiváló filmalapanyag. Ráadásul Mata Hari egyszerre művelte a két, talán legősibb mesterséget (ahogy azt Feiszt György is írja az e kötetben olvasható tanulmányában), a szexualitás és a kémkedés ötvözete pedig kétséget kizáróan igen izgalmas kombináció. Alakja, majd emléke tehát könnyen került az érdeklődés középpontjába. A K. D. monogramú kritikus a Szántó-féle könyvről, de valójában az egész Mata Hari-mitológiáról helyesen alkotott véleményt, amikor így fogalmazott, rámutatván a népszerűség titkára: „Sokakat fog találni, akik elfogadják valódi gyanánt.”³³

Sajátos dolog viszont, hogy táncosnőként vélhetően ma már jóval kevésbé emlékeznenek rá, ha nem kémként végzik ki: miközben nemhogy mesterkém nem volt, hanem ebbéli tevékenysége csupán próbálkozásnak hatott. Rajta kívül voltak még a kornak ünnevelt revücsillagai: legtöbbjük – eleinte diadalmasan

³¹ K. D., 1931. 165. Bár az is tény, hogy Károly Sándor komoly irodalmi munkaként írt a könyvről: „Szántó György nem csatlakozott az izgalmat, erotikát, borzalmat és langyos szentimentalizmust hajszóoló francia és német írókhoz.” KÁROLY, 1929.

³² MERKLIN, 2011. 15.

³³ K. D., 1931. 165.

ragyogó – pályáíve, ahogyan jöttek a fiatalabbak, gyorsan megtört, majd lehatnyatlott, emlékezetük ködbe veszett. De Mata Harié nem: őt életben tartotta a pere és a kivégzése következtében megszülető legenda, a végzet asszonya, a mesterkém. Ehhez bizonytal hozzájárult a számtalan, róla fennmaradt fotó is (ezekről már esett szó), amelyek tanúskodnak valódi szépségéről. Bár konkrétan nem tudjuk, megkockáztatható: azért is maradt fenn máig ennyi fénykép épp róla, mert azok nem „csupán” elkészültek a maguk idején (ahogy másokról is, akik színpadi pályán tevékenykedtek), de a kétes hírnévnek köszönhetően nagy számban fenn is maradtak és meg is őrződtek, hiszen értékessé, kuriozitássá váltak. Nem csak egy lenge öltözékben látható szép nő vonásait őrizték meg, hanem az erőszakos halált halt híres kémnőét is...

Végezetül – kesernyész ízü zárszóként – Kronstein Gábor szavait érdemes megfontolni, aki egy nagyon fontos mozzanatra hívja fel a figyelmet. Arra mégpedig, hogy a táncosnő rosszul mérte fel a mozgásterét ott, ahol nála hatalmasabb erők irányították az eseményeket. Olyan területre merészkedett, amit nem ismert, nem is ismerhetett kellőképp. Végzete alapvetően ebből a tévedéséből fakadt, minden más ebből következett: „Mata Hari – mint sok más kalandor – hazardőr természet volt. Túlságosan bízott magában akkor is, amikor hozzá képest túl hatalmas erőkkel kezdett játszani. Ezek az erők végül is elsodorták. Abból viszont, aki a könnyelműen felidézett veszedelmek áldozata lesz, aligha válhat tragikus figura. Mata Hari halála így nélkülöz minden mélyebb tanulságot, legfőljebb azon tünődhetünk, milyen kevés értékkel beéri az utókor, ha mítoszt akar teremteni a maga kedvére.”³⁴

Forrás- és irodalomjegyzék

1. Szakirodalom

BTF

- 2014 A Budapesti Tavasz Fesztivál honlapja.
http://www.btf.hu/btf2014/index.php?cat=1&page=1&p_id=57868&l=hu&utm_source=Google_Search&utm_medium=cpc&utm_campaign=Mata_Hari&gclid=CJrE7-2Vkl0CFTTItAodd2gAcA [a hozzáférés ideje: 2014 márciusa]

ECO

- 2013 ECO, UMBERTO: *A legendás földek és helyek története*. Bp., 2013.

FIZIKER

- 2012 FIZIKER RÓBERT: Az örömszerző hírszerző: Mata Hari. A hajnal szeme. *Élet és Tudomány*, 2012. 23. sz. 713–715.

³⁴ KRONSTEIN, 1985.

- GYÁNI
2010 GYÁNI GÁBOR: A történetírás újragondolása. GYÁNI GÁBOR: *Az elveszthető múlt.* Bp., 2010. 3–15.
- HAHNER
2005 HAHNER PÉTER: Mata Hari. *Rubicon*, 2005. 9. sz. 51–53.
2010 HAHNER PÉTER: *100 történelmi tévhit, avagy amit biztosan tudsz a történelemlről – és mind rosszul tudod.* Bp., 2010.
- K. D.
1931 K. D.: Szántó György: Mata Hari. *Napkelet*, 1931. 2. sz. 165.
- KÁROLY
1929 KÁROLY SÁNDOR: Mata Hari. *Korunk*, 1929. 3. sz. http://epa.oszk.hu/00400/00458/00241/1929_03_4800.html [a hozzáférés ideje: 2014 márciusa]
- KATONA
2013 KATONA CSABA: „Európa legérdekesebb hercegnője” – egy norma-szegő nő a 19–20. század fordulóján. *Turul*, 2013. 3. sz. 100–107.
- KICSI
2011 KICSI SÁNDOR ANDRÁS: Mata Hari utolsó szavai. *Ezredvég*, 2011. 8–9. sz. 95–95.
- KÖVÉR
2011 KÖVÉR GYÖRGY: *A tisztaeszlári dráma. Társadalomtörténeti látószögek.* Bp., 2011.
- KRONSTEIN
1985 KRONSTEIN GYÖRGY: Mata Hari. *História*, 1985. 4. sz. 9–11.
- MERKLIN
2011 MERKLIN TÍMEA: Szörnyeteg vagy áldozat? *Vas Népe*, 2011. július 23. 15.
- MESTERHÁZI
2003 MESTERHÁZI MÁRTON: Mata Hari. *Liget*, 2003. 7. sz. 71–96.
- MOLNÁR GÁL
2002 MOLNÁR GÁL PÉTER: Boldogtalan vég – Mata Hari és társnői. *Filmvilág*, 2002. 10. sz. 23–25.
- MÜNKLER
2012 MÜNKLER, HERFRIED: *A németek és mítoszaik.* Bp., 2012.
- SINDELYES
2001 SINDELYES DÓRA: Mata Hari perújrafelvétele: a meztelen igazság. *HVG*, 2001. 49. sz. 97–99. sz.
- TAKÁCS
2007 TAKÁCS TIBOR: A források tere. *Élet és Irodalom*, 2007. 24. sz. 16.

TURNER
2007

TURNER, ALICE K.: *A pokol története*. Bp., 2007.

UJVÁRY
2011

Történelmi átértékelés – Hóman Bálint, a történész és a politikus. Szerk.: UJVÁRY GÁBOR. Bp., 2011. (Kodolányi János Főiskola Történelmi Műhelyének Kiadványai, 3.).

ZUBRECZKI
2002

ZUBRECZKI JUDIT: A világ leghíresebb kémnője. *Múlt-kor*. <http://mult-kor.hu/cikk.php?id=5583> [a hozzáférés ideje: 2014 márciusa]